

Аерокосмічний моніторинг археологічного ландшафту: правові та організаційні засади

Монографія

Київ – 2021

УДК 528.715:911.5]:340.132.6](477)(02)
А33

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
(протокол № 16 від 23.12.2021 р.)*

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор Р. А. Калюжний
кандидат історичних наук О. С. Пробийголова

Авторський колектив:

доктор юридичних наук Веста Костянтинівна Малолітнева (Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України») – вступ, розділ 3 (підрозділи 3.1 – 3.3), висновки; кандидат історичних наук Артем Вадимович Борисов (Інститут археології НАН України) – вступ, розділ 2 (підрозділи 2.1 – 2.3), висновки; кандидат юридичних наук Анна Михайлівна Гурова (Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України) – вступ, розділ 3 (підрозділи 3.1 – 3.3), висновки; кандидат юридичних наук Олександр Олегович Малишев (Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України) – вступ, розділ 1 (підрозділи 1.1 – 1.3), розділ 3 (підрозділ 3.4)

Аерокосмічний моніторинг археологічного ландшафту: правові та організаційні засади: монографія. Київ: Норма права, 2021. 210 с.

ISBN 978-617-7850-49-5

Монографія присвячена обґрунтуванню та концептуалізації міждисциплінарного підходу до відносин з організації використання дистанційного зондування Землі для дослідження й охорони археологічної спадщини України, а також визначенню напрямів вдосконалення правового регулювання у цій сфері. У роботі проаналізовано сучасний стан та перспективи розвитку законодавства України стосовно охорони та дослідження об'єктів археологічної спадщини, а також представлені результати практичної моніторингової роботи з використанням аерокосмічної зйомки, що передбачали: 1) фіксацію стану збереження пам'яток національного значення; 2) дослідження зон розливу дніпровських водосховищ.

Монографія є результатом реалізації наукового проекту «Правові та організаційні аспекти використання аерокосмічної зйомки для дослідження й охорони археологічної спадщини України», виконуваного в межах Програми НАН України «Гранти НАН України дослідницьким лабораторіям/групам молодих вчених НАН України для проведення досліджень за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки 2020–2021 рр.». Робота узагальнює вже представлені для обговорення, так і раніше не опубліковані результати дослідження.

УДК 528.715:911.5]:340.132.6](477)(02)

ISBN 978-617-7850-49-5

© Колектив авторів, 2021
© Видавництво «Норма права», 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	5
РОЗДІЛ 1. Superius sicut inferius: дистанційне зондування Землі та археологія	9
1.1. Археологічний ландшафт як об'єкт комплексного моніторингу	9
1.2. Мальтійська конвенція і курс на превентивну археологію.....	31
1.3. Археологічне право України: проблеми становлення і напрями подальшого розвитку.....	51
РОЗДІЛ 2. Використання дистанційного зондування Землі для дослідження й охорони археологічної спадщини: сучасний стан та перспективні напрямки	86
2.1. З історії використання дистанційного зондування Землі для потреб археології.....	86
2.2. Дані аерокосмічної зйомки в археології Середньої Наддніпрянщини	92
2.3. Застосування дистанційного зондування Землі для охорони та дослідження археологічних пам'яток в зоні ерозії.....	97
2.4. Застосування дистанційного зондування Землі для моніторингу хижацьких розкопок археологічних пам'яток.....	114
РОЗДІЛ 3. Сучасний стан правового регулювання використання дистанційного зондування Землі для охорони археологічної спадщини: проблеми та шляхи вирішення.....	129
3.1. Правові засади використання даних дистанційного зондування Землі (космічних знімків) як доказів для захисту об'єктів археологічної спадщини	129

3.2. Інституційно-правова модель публічних закупівель продуктів дистанційного зондування Землі в Україні	151
3.3. Організаційні та правові аспекти охорони об'єктів культурної спадщини за допомогою безпілотних літальних апаратів	169
3.4. Охорона культурної спадщини на окупованих територіях України	182
Висновки і пропозиції	202
Про авторів	208

ВСТУП

Дані дистанційного зондування Землі (далі – ДЗЗ) до останнього часу не були доступними для археологів України. З 1950-х років були окремі приклади використання саме аерофотозйомки для пошуку археологічних об'єктів на території України (трипільські поселення-гіганти, давньоруські городища, кургани). Проте такі випадки були спорадичними, і внаслідок обмеженого доступу до таких матеріалів їх застосування не було масовим. Матеріали ДЗЗ, отримані з космічних апаратів, практично не використовуються через низьку роздільну здатність матеріалів розміщених у вільному доступі. Відповідно, українська археологія не має чітко розроблених методик використання та інтерпретації матеріалів ДЗЗ. При цьому засоби ДЗЗ відкривають значні перспективи для археології. Дані відповідної зйомки дають змогу спростити в окремих випадках процедуру виявлення археологічних об'єктів, встановлення їх меж, нанесення на карту, взяття на облік та моніторинг стану археологічних об'єктів, особливо в аспекті протидії нелегальним розкопкам. У світі в археологічній сфері аерокосмічні знімки використовуються для пошуку ще не віднайдених археологами пам'яток та занесення їх до переліку охоронюваних¹.

Зовнішні обставини збільшують попит на дані ДЗЗ, і у сучасний період діяльність з ДЗЗ з метою виявлення, дослідження та охорони археологічної спадщини набуває все більшого поширення. ДЗЗ має великі перспективи в питанні моніторингу стану археологічних пам'яток на тимчасово окупованій території та в зонах бойових дій, де повноцінне інспектування відповідних пам'яток органами охорони культурної спадщини України є неможливим.

У цьому контексті слід також наголосити на проблемі відсутності цілісної системи моніторингу об'єктів археологічної спадщини. Наразі згідно із діючим законодавством моніторинг стану збереження об'єктів культурної спадщини, який передбачає візуальне обстеження пам'яток, зазвичай проводиться не

¹ Agapiou A. Archaeology from space: Using Earth Observation data to unearth our past. URL: <https://researchoutreach.org/articles/archaeology-space-using-earth-observation-data-unearth-past/>.

на систематичній основі шляхом наземного огляду місця, де знаходиться пам'ятка. Однак, враховуючи особливості саме археологічних пам'яток, зокрема їхніх значних площ, та традиційні види загроз для таких пам'яток як природного, так і антропогенного характеру, такий спосіб обстеження є неефективним. У зарубіжній практиці для вирішення вказаних проблем активно використовується дистанційне зондування Землі, що передбачає використання як космічної зйомки, так і безпілотних літальних апаратів (далі – БПЛА), що свідчить про доцільність обґрунтування необхідності інтеграції сучасних технологій ДЗЗ у систему охорони об'єктів культурної спадщини України.

Набирає обертів використання засобів ДЗЗ у проведенні досліджень археологічної спадщини. Так, враховуючи той факт, що велика кількість об'єктів культурної спадщини України знаходиться під шаром води, космічний моніторинг відіграватиме важливу роль у такому новому для України напрямі як археологія на ерозійних ділянках, для з'ясування доступності окремих ділянок зон розмиву для археологічного обстеження та зміни їх конфігурації з часом.

При цьому розвиток цих відносин набагато випереджає їхнє правове регулювання. Так, Україна наразі перебуває лише в стадії пошуку найбільш прийнятної моделі правового регулювання діяльності щодо ДЗЗ. Сучасний стан правового регулювання характеризується відсутністю жодного регулятора безпеки поширення інформації, а також слабкою взаємодією між державним та приватним секторами у цій сфері. В умовах відсутності функціонуючих вітчизняних космічних апаратів дистанційного зондування Землі, відомчі геоінформаційні системи України користуються безкоштовними та придбаними за бюджетні кошти даними, які або не можуть забезпечити поточних потреб, або використовуються неефективно за браком чіткого розуміння правил отримання, зберігання, обробки та використання таких даних. Неефективність використання даних ДЗЗ, дублювання, неузгодженість міжвідомчого інформаційного обміну призводять до збільшення витрат державного бюджету на закупівлю зайвого обсягу даних ДЗЗ. У цьому аспекті в Україні постала цілковита правова лакуна, адже розроблений у 2013 році проєкт Закону про державне регулюван-

ня у сфері ДЗЗ не був прийнятим, а особливості здійснення публічних закупівель даних ДЗЗ, ліцензування, режим поширення даних ДЗЗ та інші відносини, що традиційно регулюються країнами з розвинутим законодавством у цій сфері, зокрема Land Remote Sensing Policy Act of the USA і Remote Sensing Space Systems Act of Canada, іншим чином не відображені у вітчизняному правовому полі.

Враховуючи, що дані ДЗЗ можуть бути використані для виявлення незаконних розкопок та знищень відповідних пам'яток для того, щоб віднайти та притягнути до відповідальності правопорушників, набувають нової актуальності і питання використання таких даних в якості доказів у судовому процесі, адже така практика на сьогодні в Україні відсутня. У цьому контексті слід також звернути увагу на застарілий та неефективний законодавчий механізм протидії правопорушенням проти культурної спадщини, що актуалізує питання перегляду відповідальності за протиправні посягання на культурну спадщину, особливо у контексті підписання у 2017 р. Україною Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосія, 2017). Однак до сих пір процес приєднання до Конвенції так і не був завершений.

На підставі вищенаведеного, представлене дослідження спрямовано на обґрунтування та концептуалізацію міждисциплінарного підходу до відносин з організації використання дистанційного зондування Землі для дослідження й охорони археологічної спадщини України, а також визначення напрямів вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Основні результати дослідження, представлені у даній роботі, були отримані у межах виконання наукового проєкту «Правові та організаційні аспекти використання аерокосмічної зйомки для дослідження й охорони археологічної спадщини України», який було реалізовано відповідно до Програми НАН України «Гранти НАН України дослідницьким лабораторіям/групам молодих вчених НАН України для проведення досліджень за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки 2020-2021 рр.»

Монографія підготовлена авторським колективом у складі: доктор юридичних наук В.К. Малолітнева (Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені

В.К. Мамутова Національної академії наук України») – вступ, розділ 3 (підрозділи 3.1 – 3.3), висновки; кандидат історичних наук А.В. Борисов (Інститут археології НАН України) – вступ, розділ 2 (підрозділи 2.1 – 2.3), висновки; кандидат юридичних наук А.М. Гурова (Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України) – вступ, розділ 3 (підрозділи 3.1 – 3.3), висновки; кандидат юридичних наук О.О. Малишев (Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України) – вступ, розділ 1 (підрозділи 1.1 – 1.3), розділ 3 (підрозділ 3.4).

Розділ 1

Superius sicut inferius: дистанційне зондування землі та археологія

1.1. Археологічний ландшафт як об'єкт комплексного моніторингу

Попри те, що сучасна юридична мова поступово втрачає свою точність та вивіреність, питання термінології у контексті нашого дослідження і подібних до нього переоцінити неможливо. Всяке мистецтво (або наука), згідно з Аристотелем є наслідуванням (імітацією) природи. Хоча сьогодні критерії науковості дещо змінилися, не можна не погодитися з тим, що кожна наука, окрім власне прирощення знань про ті чи інші предмети, одночасно з цим формує свою неповторну суб'єктивну картину або метафору світу, описуючи явища та процеси об'єктивної реальності у власних термінах. У випадку з правом таких картин може бути багато, адже є різні правові сім'ї та національні системи законодавства, відмінності методології різних юридичних шкіл, зрештою, публічне і приватне право, що вічно перебувають у складній діалектичній взаємодії.

Коли йдеться про такий складний предмет правового регулювання як археологічна спадщина, то різні правові реальності та картини світу неначе наповзають або нашаровуються одне на одну і для з'ясування термінологічних питань юристам потрібно, подібно до археологів, неквапно знімати різні шари, просіювати ґрунт та на основі аналізу поодиноких артефактів реконструювати цілісне бачення предмета.

Термін «археологічний ландшафт», який винесено в назву цієї книги є доволі багатограним поняттям, що має як певні юридичні, так і інші конотації. Разом з тим для того, щоб перейти до з'ясування змісту цього поняття, необхідно розглянути іншу дотичну термінологію, окресливши в такий спосіб предмет суспільних відносин, які мають регулюватися археологічним правом та, ширше, правом культурної спадщини

(адже археологічна спадщина є різновидом культурної спадщини). Відповідна сфера права, перебуваючи на межі між публічним та приватним правом, описує дійсність, послуговуючись термінологією як з першої, так і з другої царини. Характерним прикладом такого поєднання є співіснування в міжнародному праві понять «культурна спадщина» та «культурні цінності» щодо співвідношення яких час від часу виникають дискусії.

На роздуми щодо окресленої проблематики нас надихнуло спілкування із розробниками проекту закону України «Про культурні товари» (відомий також під пізнішою назвою як проект закону України «Про предмети культури»), який, утім, так і не був внесений до Верховної Ради України. Однією з новацій проекту була повсюдна заміна терміна «культурні цінності», що вживається у великій низці законодавчих актів України, на термін «культурні товари»²¹ (у пізнішій редакції – «предмети культури»). Розробники пояснювали вибір терміна тим, що Регламент Ради ЄС 116/2009 від 18 грудня 2008 р., який по суті є основним актом європейського законодавства у царині переміщення культурних цінностей, в англomовному варіанті має назву «On the export of cultural goods», а одним зі значень слова «goods» є «товари». Російською мовою назву регламенту було офіційно перекладено саме так: «Об экспорте товаров культурного назначения», що з огляду на тяглість традиції термінологічного запозичення у російських колег могло вплинути й на використання відповідних термінів українським законодавцем. Той факт, що значна частина культурних цінностей за законодавством України є *res extra commercium*, тобто речами, вилученими з цивільного обігу, а значить такими, що не можуть вважатися товаром, не став переконливим аргументом для розробників законопроекту.

Проектом пропонувалося, крім того, вилучення із музейного та архівного законодавства вказівок на зв'язок із законодавством про охорону культурної спадщини. Розробники прямо зазначають, що поняттям «культурна спадщина» у законодав-

²¹ Хотенко О. Переміщення культурних цінностей через кордони України. В чому проблема і де знайти рішення. *НВ Бізнес*. 8 січня 2020 р. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/predmeti-mistectva-na-ukrajinskomu-kordoni-chomu-sistema-ne-pracyuye-50063062.html>